

NAGOVĚŠTAJI UPOREDNOG PRISTUPA U MARXOVOM PROUČAVANJU DRUŠTVA

THE INDICATIONS OF THE COMPARATIVE APPROACH IN MARX'S STUDYING OF SOCIETY: At the beginning of this text, the place of the comparative research in Marx's studying of society is being set. The first part of the text treats Marx's comparative studying of some phenomena important for the explanation of the capitalism, while the second part deals with Marx's comprehension of the phenomenon known as the Asiatic society. The insufficient application of the comparative research of these phenomena causes the logical inconsistency of some aspects of Marx's comprehension of the social development and it also produces their insufficient empirical base.

The third part of the paper is an attempt to present the influence of Marx's philosophy of history and of his anthropology and the theory of revolution on his comprehension of the manner of applying the comparative method. It continues with pointing out the very low level of development of the comparative research technics in Marx's time. The text ends with the conclusion in which the need for working out Marx's conceptual frame is emphasized, as well as the need to link sociology and history closer to each other to carry out the successful comparative studying of social phenomena.

Uparedni pristup u Marxovom proučavanju društva predstavlja temu o kojoj je vrlo malo pisano. U našoj metodologiji je ovom pitanju posvećeno samo nekoliko stranica ozbiljnih razmatranja, dok je Marxova primena uporednog metoda mahom bila uzgredno i površno tretirana i paušalno i olako ocenjivana.

Uparedni pristup, u svakom slučaju, nije u većoj meri zastupljen u Marxovom proučavanju društva. Kao što je poznato, glavno područje Marxovih istraživanja bilo je usmereno ka objašnjenju pretpostavki, bitnih karakteristika i perspektiva kapitalizma kao u društveno-ekonomske formacije i kao, u jednoj epohi istorijskog razvoja preovladujućeg načina proizvodnje.² Marx je u svom proučavanju kapitalizma u najvećoj meri koristio metod analitičke apstrakcije,³ primenjen na proučavanje engleskog društva njegovog vremena. Ovaj metod i rezultati njegove primene doživeli su široku afirmaciju, tako da su kroz duže

vremena bili zapostavljeni Marxovi pokušaji da svoja istraživanja izvede i na jednom uporednom planu. Ovom prilikom će biti tretirana dva područja primene uporednog pristupa od strane Marxa, pri čemu će se uzeti u obzir filozofskoistorijske i saznanjoterapijske pretpostavke njegovog istraživačkog rada koje su po prirodi stvari u velikoj meri uticale na način primene uporednog metoda, kao i na saznanju vrednosti njegovih rezultata.

I

U prvom delu svoj priloga ukratko ću ukazati na neke Marxove pokušaje da uporedno proučava izvesne više ili manje značajne probleme svoj vremena. Nezaobilazan izvor obaveštenja u ovim Marxovim aktivnostima predstavlja njegova prepiska. U toku trideset godina dva su motiva u njoj stalno prisutna. Jedan od njih je kontinuirano i vrlo napregnuto praćenje znakova nailaska velike privredne krize svetskih razmera, od koje se očekivalo da izazove predviđenu socijalnu revoluciju. Sa ovim neprestano povezanim posmatranjem međusobno povezanih i Marxovom mišlju stlano povezivanih zbivanja u privrednim sistemima niza zemalja, tesno je bilo povezano njegovo interesovanje za aktivnost radničkog pokreta u većini evropskih zemalja i u SAD, ako i za otkrivanje različitih okolnosti u kojima ovi pokreti deluju, kako bi se došlo do saznanja koja bi omogućila bolju orijentaciju u praktičnoj društvenoj akciji. Za društvenu nauku je, međutim, mnogo značajnije Marxovo neprekidno nastojanje, posebno izraženo u desetak poslednjih godina njegovog života, da proširi uporedni okvir svojih istraživanja čiji su rezultati bili izloženi u prvom tomu "Kapitala", kako bi ona obuhvatila sve naučno značajne pojave vezane za razvoj kapitalizma u Americi i zemljama Kontinenta. Marx je bio posebno zainteresovan za podatke o razvoju kapitalizma u SAD, pošto je ova zemlja, za razliku od Engleske, nastala kao kapitalistička, lišena opterećenja feudalne prošlosti. Od svojih korespondenata je tražio podatke o položaju radničke klase u Americi, dok je u nizu evropskih zemalja poredio dužinu radnog vremena, uslove rada i njihove posledice po zdravlje radnika. Marx je sedamdesetih godina pokazivao veliko interesovanje za zemljišne odnose u Irskoj, Mađarskoj i Rusiji, pa je, po Engelsovim rečima, ova poslednja, zbog raznolikosti oblika zemljišnog poseda i načina eksploatacije poljoprivrednih proizvođača, trebala da u delu "Kapitala" koji se odnosi na zemljišnu rentu igra istu ulogu kao i Engleska u delu o industrijskom najamnom radu.

I sam "Kapital" sadrži u sebi veći broj mesta na kojima se ispoljava Marxova umešnost u korišćenju uporednog metoda. (Ovaj metod se, kao što je poznato, može koristiti i u deskriptivne i u eksplanatorne svrhe.) 36-ta glava u III tomu "Kapitala", koja govori o zelenišenju, sadrži u sebi nijansiran opis dva oblika zelenišenja i društvenih posledica ove pojave u antičkoj, feudalnoj i ranokapitalističkoj epohi razvoja društva. U ovom

poglavju se na opisnu ulogu uporednog metoda nadovezuje uloga objašnjavanja, pa Marx zaključuje da zelenašenje, mada neposredno ne uništava postojeće društvene odnose, s vremenom uspeva da ih rastoči i da ih liši čvrstine. Jedino u azijskom tipu društva zelenašenje, po Marxovom mišljenju, ne postiže značajnije efekte.⁶

20-glava istog toma "Kapitala" sažeto je uverljivo objašnjenje nastanka kapitalizma na jednom uporednom planu. Marx u svom objašnjenju polazi od utvrđivanja velikih trgovinskih revolucija u XVI in XVII veku i geografskih otkrića kao neophodnih preduslova za nastanak kapitalizma u Evropi. On, međutim, naglašava da je sledeći neophodan uslov za nastanak manufakturnog kapitalizma određeno protoindustrijsko nasleđe, kakvo je postojalo u Holandiji, ali ne i u Portugaliji, pa je ova druga zemlja, i pored toga što je ispunjavala prva dva uslova za nastanak kapitalizma, bila prinuđena da na ulazak u ovaj tip društva sačeka još nekoliko vekova. Dalji razvoj kapitalizma se, međutim, najbrže odvijao u zemljama koje su imale najrazvijeniju industrijsku osnovu, pošto je industrija neprestano podsticala trgovinu na dalja proširavanja svetskog tržišta. Tao je potiskivanje Holandije od strane Engleske objašnjeno⁷ potiskivanjem trgovinskog kapitala industrijskim kapitalom.

Uporedni pristup je prisutan i na više mesta u prvom tomu "Kapitala". Kada u 20-toj glavi poredi najamnine u različitim zemljama, Marx upoređuje sledeće determinante vrednosti radne snage:

1. cenu i obim najprećih životnih potreba
2. troškove obrazovanja radnika
3. ulogu ženskog i dečjeg rada
4. proizvodnost rada
5. njegovu intenzivnu i ekstenzivnu veličinu

Marx ističe da je potrebno svesti prosečnu nadnicu po granama u pojedinim zemljama na radne dane jednake dužine - da bi poredenje bilo korektno. Takođe se najamnina od vremena mora svesti na najamninu od komada, jer je samo ova druga pokazatelj veličine intenzivnosti rada i njegove proizvodnosti. Njegovo je mišljenje da tek ovako izračunata prosečna nacionalna nadnica može da se koristi u poredenju na međunarodnom planu.

II

Izlaganje će, u svom daljem toku, biti posvećeno načinu na koji je Marx tretirao orijentalna društva, društva koja karakteriše tzv. azijski način proizvodnje, u poredenju s društvenoekonomskim formacijama koje se, po njegovom mišljenju, progresivno smenjuju.

Nema potrebe da se ovom prilikom šire interpretira Marxovo shvatanje azijskih društava. Njihova stagnantna priroda i životarenje van toka svetske istorije potiču, prema njegovom shvatanju, u krajnjoj liniji od uticaja spoljašnih (klimatskih, scenografskih, fizičkih itd.) činilaca. Izolovanost lokalnih zajednica u kojima postoji nerazvijena podela rada i krajnje centralizovana država - monopolski vlasnik ukupne društvene moći - predstavljaju, uz kolektivno vlasništvo nad zemljom, koje podrazumeva nepostojanje kasnih borbi kao pokretačkih snagarazvoja, garante nepromenljivosti ovih društvenih oblika. Azijska društva, po Marxu, ulaze u istoriju tek pošto bivaju kolonizovana od strane razvijenih kapitalističkih zemalja Zapada.

Moderna istorijska nauka je dokazala neosnovanost ovakvih Marxovih pogleda na azijska društva. Uostalom, treba primetiti da je i sam Marx pred kraj života zauzimao mnogo oprezniji i fleksibilniji stav prema pitanjima azijskih društava. Savremeni istoričari upravo marksističkog opredeljenja su dokazali da koncepcija azijskih društava predstavlja mit koji ne može da iz drži ozbiljnu naučnu proveru. Oni su, međutim, utvrdili da je Marx bio u pravu utoliko što je evropsku shemu smenjivanja društveno-ekonomskih formacija smatrao neprimerenom azijskoj stvarnosti. Istorijska nauka našeg vremena meritorno govori o azijskom feudalizmu i robovlasništvu, dakle o postojanju klasnih odnosa, klasnih društava, pa i klasnih sukoba u Aziji, ali ona poriče progresivno i sukcesivno smenjivanje ovih društveno-ekonomskih formacija na azijskom tlu. Istorija azijskih naroda govori o koegzistenciji više načina proizvodnje, pa i dve društveno-ekonomske formacije - robovlasništva i feudalizma - kroz milenijume. Povremeno bi, u periodu od nekoliko vekova, jedan od ovih načina proizvodnje postajao dominantan, da bi ga potom smenio drugi, koji takođe nije uživao nikakve istorijske garancije da će njegova prevlast duže potrajati.

Pad koncepcije azijskog načina proizvodnje je označio relativisanje cele Marxove teorije društvenog razvoja, odnosno ograničavanje njenog važenja isključivo na evropska društva. Međutim, ona se našla u teškoćama da odbrani svoj suverenitet i na suženom području svog važenja. Većina najvećih eksperata za antičku istoriju s kraja prošlog i s početka ovog veka (Mommsen, Meyer, Heichelheim, Westermarck, Rostovzeff, Toynbee) bila je odlučna u tvrđenju, da su sve najznačajnije naučno-tehnološke i društveno-ekonomske pretpostavke kapitalizma (n.pr. kapital, slobodna radna snaga itd.) postojale još u antičkoj Evropi. Ona struja društvene misli, koja se oslanja na Marxovo delo još uvek nije pronašla najbolja sredstva kojima bi parirala ovim prigovorima. Ovde se želi naglasiti da je upravo nedostatak obuhvatnih uporednih istraživanja na svim nivoima poređenja doveo do toga da Marxovo učenje

nije najspremnije da se odbrani od kritika usmerenih prema njegovoj najjačoj tački - objašnjenju kapitalizma, uključujući tu i objašnjenje njegovog postanka.

Logička konzistentnost Marxovog učenja o azijskom društvu je često dovođena u pitanje. Većina kritičara uvida da je Marx zapazio da neke pojave u azijskom društvu (npr. različiti oblici svojine) odstupaju od njegove opšte slike tog društva i da je i on sam bio spreman da to prizna. Ali, za razliku od M.Radera, koji zbog toga Marxu daje priznanje, Howard i King ističu da se Marx ipak usredsredio na "najjednostavniki, originalni oblik" - kolektivnu svojinu, čime je posredno, ali očigledno, priznao postojanje istorijskog razvoja u društvu koje njegova teorija proglašava stagnantnim i u biti nepromeljivim. Na sličan način je nekonzistentnost Marxovog shvatanja uočio i Avineri, koji tvrdi da "što je Marxova analiza azijskog društva prodornija, to su veće i ozbiljnije teškoće koje to postavlja unutrašnjoj strukturi njegove filozofije istorije".

Izvesno je da bi šira zastupljenost uporednog pristupa u Marxovom proučavanju društva u znatnoj meri povećala kako logičku konzistentnost, tako i iskustvenu zasnovanost njegovog shvatanja društvenog razvoja. Stoga se ukazuje potreba da se pokušaju odrediti razlozi Marxovog ustručavanja da šire primeni ovaj pristup. Jedan od razloga je često pominjan među Marxovim kritičarima, manom se odredjuje kao Marxova nesposobnost da se oslobodi evrocentričnog i relativno uskog vidokruga obeleženog naznakama Montesquienove i Hegelove filozofije istorije. Bilo bi korisno raspraviti u kojoj su meri filozofskoistorijske pretpostavke naučnog proučavanja društva, koje je Marx izgradio na Hegelovom tragu, uticale na njegovo određenje epistemoloških osnova društvenih istraživanja, a posebno na shvatanje istorijskog totaliteta i na eventualne posledice tog shvatanja po odnos prema induktivnom uporednom metodu.

III

Ovom prilikom je dovoljno ukazati samo na neke aspekte uticaja Marxove filozofije istorije na njegovo shvatanje uporednog metoda, na kriterijume koji su poslužili za izgradnju tog shvatanja i na način njegove primene.¹³ Snažan uticaj Hegelove filozofije istorije, njenih eshatoloških momenata i njegovih shvatanja o istorijskim i neistorijskim narodima jasno je vidljiv u Marxovom konstruisanju okvira uporedne analize niz konkretnih istorijskih događaja. Videnja Rusije i Slovena¹⁴ kao neistorijskih naroda navodi Marxa da na osnovu površnog proučavanja turskog seljaštva u vreme rata 1877-78 godine ustvrdi u pismu W.Libknechtu da je jedan od razloga njegovom "najodlučnijem" opredeljenju za tursku stranu verovanje u turskog seljaka, kao "bezuvično najvrijednijeg i najmoralnijeg predstavnika seljaštva u Evropi". (podv.K.M).¹⁵

Atributi kojima Marx (u superlativu) karakteriše turskog seljaka u vreme raspadanja Turske Imperije, osim što su istorijski netačni, u velikoj su meri strani pojmovnom aparatu koji je ovaj pisac koristio u glavnom toku svojih društvenih istraživanja, te je očito da se zasnivaju na jednom kriterijumu poređenja koji potiče pre iz neposrednog Hegelovog nasleđa nego iz autentičnog shvatanja istorijskog razvoja samog Marxa. Istraživanja usmerena na Zapadnu Evropu, a posebno na Englesku, zbog pristupačnosti neuporedivo većeg broja pouzdanih obaveštenja nisu ni izbliza u toj meri dovodila Marxa u situaciju da izlazi iz teškog položaja - proučavanja slabo poznatog područja traži u Hegelovim spekulativnim konstrukcijama i principima na kojima su one zasnovane.

Drugi značajan kriterijum na osnovu koga je Marx vršio svoja poređenja proizašao je iz njegove humanistički obojene antropologije. On objašnjava Marxov odnos prema propadanju orijentalnih zajednica, koje pisac "Britanske vladavine u Indiji" nije blagonaklono posmatrao samo zbog uvođenja novih društva (putem intervencije kolonijalnih sila) u istoriju, već i zbog svog viđenja položaja čoveka u njihovom okrilju. Varvarstvo, sebičnost, čovekova bespomoćnost, neopisiva zverstva, "sputavanje ljudskog duha u najuže moguće granice", "stagnirajuće i čoveka nedostojno životarenje", pasivan način života - ove pojave, nespojive s Marxovim shvatanjem suštine čoveka i njegove uloge u istoriji, neminovno su uticale na izgradnju jednog u biti filozofskoantropološkog kriterijuma za upoređivanje društava, koji je neposredno uticao i na karakter rezultata ovih poređenja.

Treći, najviše zastupljen kriterijum poređenja u Marxovom proučavanju društva, najtešnje je povezan s njegovim očekivanjem i, moglo bi se reći, prizivanjem revolucije. Uporedno proučavanje društvenih pojava je za Marxa često bilo u funkciji otkrivanja mogućnosti za njihov revolucionarni preobražaj. Kod pominjane primene uporednog pristupa proučavanju zelenašenja kao društvene pojave, Marxa su prevashodno interesovale mogućnosti ovog fenomena da utiče na slabljenje pretpostavki starog društva i otvaranje mogućnosti za nastanak novog. U traganju za novim i što čvršćim osloncima revolucionarne promene i društvenog preporoda, Marx je u poslednjim godinama života pronalazio nove predmete proučavanja, kao što je slučaj s ruskom opštinom, za koju je smatrao da, ukoliko se odstrane štetni uticaji kojima je izložena, može da se posluži kao težište revolucionarnog preobražaja ruskog društva, koje na taj način ne bi moralo da prođe kroz fazu prvobitne akumulacije kapitala na način na koji se ona zbila u Zapadnoj Evropi (eksproprijacija zemljišnih radnika, uništenje sitnih vlasnika itd.).

Naznačeni kriterijumi poređenja, koji u znatno većoj meri imaju karakter heurističkih principa nego logičkih kriterijuma uporedne analize, mahom se u Marxovim istraživanjima pojavljuju istovremeno, istražavajući na taj način tri bitna momenta njegovog učenja - filozofiju istorije, antropologiju i teoriju revolucije - objedinjena u cilju naučnog proučavanja društva, koje nesporno predstavlja četvrti bitan segment Marxove misli. Napr. u pomenutom pismu Libknechtu, posle govora o osobinama turskog seljaštva i "istorijskoj krivici" Turaka koji nisu srušili sarajsku vladavinu nesposobnu da se odupre Rusima, Marx analizira novonastalo stanje u Evropi iz perspektive mogućnosti nastanka društvene krize i sloma svih sila stare Evrope. Potrebno je istaći da bi tek jedno opširnije razmatranje svih bitnih odredbi Marxove društvene misli proučavanje u svim njenim aspektima moglo da na jedan potpuniji način razjasni njegovo shvatanje uporednog metoda i načina njegovog korišćenja.

IV

Ovde ne treba ispustiti iz vida da je uporedni metod u društvenim naukama u Marxovo vreme bio sasvim nedovoljno razvijen i da je takvo njegovo stanje kod savesnog naučnika moglo izazvati određenu meru odbojnosti prema njegovom korišćenju. Bilo je relativno malo izvora podataka za uporedna istraživanja, a i oni koji su postojali najčešće su bili nepotpuni i nepouzdati. O nekoj ozbiljnijoj standardizaciji načina prikupljanja podataka nije moglo biti ni govora. O žalosnom stanju izvora podataka izvesnu sliku može da pruži nepotpun spisak ovih izvora koje je Marx koristio u svojim uporednim istraživanjima: tu spadaju novine (britanske i strane), tekstovi parlamentarnih rasprava, parlamentarni izveštaji. Izveštaji britanskih kolonijalnih vlasti, savremena istorijska dela, dela antičkih istoričara, radovi etnologa, izveštaji fabričkih inspektora, edikti i povelja srednjevekovnih vladara, radovi arheologa, izveštaji diplomatskih predstavnika u raznim zemljama itd. I kritika izvora je u takvim uslovima morala biti vrlo primitivna, pa je Marx kritikovao i Mommsena oslanjajući se na Morganovo izučavanje antičke istorije, dok je Morganove navode proveravao tako što je sam čitao grčke i latinske pisce.

Marxova uporedna istraživanja nisu u većoj meri uticala na njegove neposredne sledbenike. Jedan od uzroka ove pojave svakako leži i u kasnom objavljivanju nekih Marxovih radova koji su od ključnog značaja za uvid u njegova istraživanja na uporednom planu. Tek je nagli razvoj socioloških istraživanja kolonijalizma, nerazvijenosti, pa i autoritarnog socijalizma, privukao veću pažnju naučne javnosti na ove radove.

Još jedno pitanje zahteva svoj odgovor. Ni među samim marksistima ne postoji saglasnost oko toga u kojoj se meri Marxovo nasleđe može iskoristiti za dalji razvoj uporednih istraživanja. Čini se da je Marxov pojmovni okvir ona tekovina njegove naučne delatnosti koja će u ovoj vrsti istraživanja moći najviše da pruži današnjim istraživačima. Podrazumeva se da su njegova razrada i operacionalizacija neophodan uslov njegove uspešne primene. Pažnje vredne korake na tom planu napravio je Turner svojim shvatanjem o nekoliko načina proizvodnje u prekapitalističkoj Aziji (prebendalnom, feudalnom i nomadskom). U okviru svakog od ovih načina proizvodnje postoje klasni sistemi i klasni sukobi, kao pokretačke snage društvenog razvoja. Turner na ovaj način prevazilazi Marxovu koncepciju azijskog načina proizvodnje i istovremeno daje podsticaje za dalji razvoj uporednih istraživanja orijentalnih društava s marksističkih polazišta.²⁰

Neophodnu pomoć sociologiji u njenom radu na razvijanju uporednih istraživanja (uz pomoć saznajnih mogućnostima moderne nauke prilagođenog Marxovog pojmovnog okvira) treba da pruži istorija. Ova nauka je razvila standardizovane načine pronalazačenja, prikupljanja i obrade podataka koji su od izuzetnog značaja za sociologiju. Razvijena saradnja dve opšte društvene nauke bi uporedno proučavanje društvenih pojava uputila u najperspektivnijem pravcu, a Marxov doprinos razvoju uporednih istraživanja izložila nepristranom sudu koji bi na najkompetentniji način ocenio njegov naučni značaj.

N a p o m e n e:

- 1 Vid. V.Korać, "Marx i savremena sociologija", Kultura, Beograd, 1976, str. 297 i 409-410, I.Stanojčić, "Komparativno-istorijski metod u sociološkim i politikološkim istraživanjima" u M.Pečujlić, "Metodologija društvenih nauka", Savremena administracija, Beograd, 1980, str. 457-458, B. Sešić, "Osnovi metodologije društvenih nauka", Naučna knjiga, Beograd, 1982, str. 144
- 2 Kapitalizam se svojim značajem u svetskoj istoriji u izvesnom smislu nameće svakom misliocu većeg formata kao nezaobilazno polje istraživanja. Nesumnjivo je da on predstavlja radikalno novi tip društveno-ekonomskih odnosa u odnosu na sve prethodne i da se skoro vse pojave u savremenom društvu mogu adekvatno proučavati i objasniti samo ako se posmatra njihov odnos prema bitnim osobinama kapitalizma.
- 3 Vid.M.Bogdanović, "Iskustvena osnova u Marxovom proučavanju društva", "Sociologija" br. 1-2/1986
- 4 O Marxovim nastojanjima da proučavanje pomenutih društvenih pojava situira u jedan uporedni okvir vid. rad M.Bogdanović naveden u prethodnoj napomeni, str. 126-127

- 5 F.Engls, predgovor trećem tomu "Kapitala" prosveta, Beograd, 1979, str. 13
- 6 K.Marx, "Kapital", tom III, Prosveta, Beograd, 1979, str. 503-519
- 7 Isto, str. 278-279
- 8 Isto delo, tom I, str. 492-496
- 9 Vid. npr. F.Tökei, "Sur le mode de production asiatique", Budapest, Akadémia Kiado, 1966, Vasiljev, L.S. "Socialnaia struktura i dinamika drevnekitaiskogo obščestva" u "Problemy istorii dokapitalističeskih obščestv", (ed.L.V.Danilova) Nauka. Moskva, 1968, B. Hindess and P.Hirst, "Pre-Capitalist Modes of Production" Routledge and Kegan Paul, London, 1975
- 10 Vid. K.Marx, pismo F.Englsu od 14. juna 1853, u K.Marx, F.Engls, "Dela", tom XXXV, Prosveta IMRP, Beograd, 1979, str. 239, K.Marx, "Priog kritici političke ekonomije", Kultura, Beograd, 1960, str. 22
- 11 M.Rader, "Marx's Interpretation of History", Oxford University Press, New York, 1979, p. 131, M.C.Howard and J.E.King, "The Political Economy of Marx", Longman, London, 1979, p. 244
- 12 S.Avineri, "Karl Marx o kolonijalizmu i modernizaciji", "Markizam u svetu", br. 2/1983, str. 37
- 13 Ovaj odeljak nije postojao u prvoj verziji rada, podnetog kao saopštenje na "Bledskim metodološkim susretima" Sekcije za metodologiju i statistiku JUS-a, avgusta-septembra 1987 godine. Na dalja istraživanja ovog problema podstakla su me pitanja dr. Andreja Kirna, postavljena u okviru rasprave na pomenutim "Susretima". Zahvalnost za vrlo korisne sugestije za dalji rad na ovom problemu dugujem kolegi Andreju Lukšiču.
- 14 Osim Poljaka
- 15 K.Marx, pismo W.Libknechtu, od 4. februara 1887, u K.Marx, F.Engls, "Dela" (bibl.pod.u nap.10), tom XLI, str. 287
- 16 K.Marks, "Britanska vladavina u Indiji", u K.Marx, F.Engls, "Dela" (bibl.pod.u nap.10), tom XII, str. 110
- 17 K.Marx, pismo V.I.Zasulič, od 8. marta 1881, u K.Marx, F.Engels, "Dela", (bibl.pod.u nap.10), tom XLII, str.142
- 18 K.Marx, rad nav. u nap. 15, str. 288
- 19 Vid.L.Krader, "Etnologija i antropologija u Marxa", Stvarnost, Zagreb, bez god.izd., str. 25-26
- 20 B.S.Turner, "Marx and the End of Orientalism", George Allen and Unwin, London, 1978, p.52